

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Զ.

Տեսանք նախորդ երկու յօդուածներու մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան վիճակը թէ՛ ուղղակի հայ թագաւորութեան ատեն և թէ՛ բնիկ թագաւորութեան բարձումէն ետքը՝ Սասանեան պետութեան ներքեւ։ Այսինքն՝ տեսանք թէ Հայոց կաթողիկոսները աշխարհիկ պետութեան մը ձգտումները չեն ունեցած, ուրիշ խօսքով՝ ո՛չ միայն չեն ունեցած, այլ նաեւ չիին կրնար ունենալ. որովհետեւ Հայաստան անկախ երկիր մը չէր, և այդ երկրին վրայ հետզհետէ իրենց գերիշխանութիւնը տարածելուն ո՛չ միայն Փարսի Սասանեանք և Բիւզանդացիք, այլ նաեւ յետոյ Արաբներ, նոր կրօնքին աշխարհակալ ու կործանարար ռազմիկները, և յետոյ իսլամացած Պարսկաստանը, Սելճուկները, իրենց այլեայլ ճիւղաւորումներով, Թիւրքերը, Թաթարները, և այլն, որոնք Հայաստանը և հայաբնակ վայրերը շարունակ պահելուն ահուգողի մէջ, ճնշելով ծանր հարկերու տակ, սպառնալով հայու հաւատքին, և ի գործ դնելով հարստահարութեան ամենէն տնտրողային և ճիւղային միջոցները, որպէսզի քրիստոնեայ Հայաստան ճնշուածի, հարկատուի, գերիի վիճակէն չկարենայ իր գլուխը վերցնել։— Ժողովուրդ մը, որ այսպէս կորսնցուցած էր իր քաղաքական ազատութիւնն իսկ, չէր կրնար քաղաքական ձգտումներով եկեղեցի մը ունենալ։

Ի հարկէ մենք այսպիսի սեւ շրջանակի մէջ խտացնելով հայ ժողովուրդին քաղաքական կեանքին պատկերը, չենք ուզեր անգիտանալ, զոր օրինակ, Բագրատունեաց չքիզ շրջանը. բայց հայ ժողովուրդի գոյութեան կոիւներուն, տառապանքներուն, դաւնութիւններուն և մթութիւններուն մէջ գիտաւորի մը յուսառոգ սփոփանքն եղան ատոնք, սահմանափակ շրջանակի մը մէջ։ Վասն զի նոյն իսկ Բագրատունիք իրենց միջև բաժան բաժան եղած, ո՛չ միայն ներքին վրդովմունքի մէջ տկարացուցած էին իրենց իշխանութիւնը, այլ նաեւ Հայոց կաթողիկոսներ միշտ զբաղած էին հաշտարարը լլլալ ներքին կոիւներուն միջև և բարեխօսը գերիշխան Արաբ-Թալամութեան խալիֆաներու և անոնց ներկայացուցիչներուն քով Հայաստանի մէջ։

Չենք ուզեր այս իրողութեանց մանրամասնութիւններուն մէջ մտնել հոս։ Ատոնք ծանօթ բաներ են հայու ազգային-եկեղեցական պատմութիւնը զիտցողներուն։

Պէտք չէ սակայն աչքէ հեռացնել Հայաստանի և հայաբնակ տեղերու քաղաքական վիճակին իրական պատկերը, որուն մէջ կը տեսնենք թէ իր ազգային գոյութիւնը և իր կրօնական հաւատքը պահելու համար շարունակ պայքարի մատնուած ժողովուրդի մը եկեղեցին և անոր հոգեւոր իշխանութիւնը կ'աշխատին իրենք գրեւոր չկորսնցընել, և աշխարհական ու եկեղեցական, միախորհուրդ ու միաշունչ, վշտակից և զորձակից են իրարու. ո՛չ Հայ եկեղեցին, ո՛չ ալ հայ կառավարութիւնը ուրիշ բանի վրայ չեն մտածեր բայց եթէ պահելու հայ ժողովուրդին գոյութիւնն ու ինքնութիւնը։

Փորձերը այս ուղղութեամբ շարունակելին մինչև որ երկու նոր և հզօր պետութիւններ կազմուեցան Արեւելք և Արեւմուտք, Օսմանեանը և Ռուսականը, և սկսան իրենց կշիռը զգալի ընել բովանդակ աշխարհի քաղաքականութեան մէջ։

Օսմանեան պետութիւնը 1453ին տիրելով Բիւզանդիոնի, իր հակակշիռն տակ կ'առնէր Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի կարեւոր մասը, և Կ. Պոլսի Հայ եպիսկոպոսութիւնը կը բարձրացնէր պատրիարքութեան աստիճանին, համահաւասար դիրքով և ի-

րաւունքներով Եւրոպայի Տիեզերական պատրիարքութեան հետ, և այսպէս Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող հայութեան եկեղեցւոյն համար վարչական նոր կեդրոն մը կ'ստեղծուէր, այն է Կ. Պոլսի Հայ պատրիարքութիւնը, որ հետզհետէ այնքան կարեւորութիւն պիտի ստանար և յետոյ իր սահմանադրական կազմակերպութեամբ այնպիսի ուղղութիւն մը պիտի տար Թիւրքիոյ Հայոց ազգային-եկեղեցական գործերուն որ ստուերած պիտի բերէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան վարչական հեղինակութեան:

Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարքութիւնը իր վարչական գործունէութեամբ Հայ ժողովուրդի կամքէն չմնաւ: Բիւզանդական կայսրութեան կործանումին և առոր տեղ Օսմանեան տիրապետութեան հաստատութեան տրամաբանական հետեանքն էր ան:

Յաթիւն էր իր յաղթական ոտքը դրաւ Կ. Պոլսի, իր առջև դրաւ Եւրոպայի պատրիարքութիւնը, մեծ հեռատեսութեամբ մը ուզեց օգտուիլ անկէ, և հետեւաբար չորս տարի, ընդհակառակը հաստատեց զայն իր նախկին իրաւունքներուն և զիրքին մէջ, և յայն պատրիարքը ճանչցաւ պատասխանատու միջնորդ իր կառավարութեան և տիրապետեալ յայն ժողովուրդին միջև:

Միևնայն իրողութիւնը տեղի ունեցաւ Հայոց համար ալ:

Պէտք է հոս անգամ մըն ալ ուղղենք պատմական սխալ մը: Մինչև մօտ առնենք, Զամեանով ծանօթ աղբիւրներու համեմատ, անանկ կը կարծուէր թէ Յաթիւն Կ. Պոլսի պատրիարք նշանակեց Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ Կալսկոպոսը, ճիշտ անոր համար որ Յովակիմ իր Պրուսայի առաջնորդութեան միջոցին, համարումը և բարեկամութիւնը շահած ըլլայ ապագայ Յաթիւնի և գուշակած Կ. Պոլսի անկումը անոր գործութեան առջև և առաջուանէ խոստում առած յաղթականէն որ երբ տիրէ Կ. Պոլսին, պատրիարք ընէ զինքն, և հետեւաբար Յաթիւն Կ. Պոլսի առնելէն ետքը իր խոստումը կատարած ըլլայ Յովակիմը Պրուսայէն բերելով և Կ. Պոլսի պատրիարք ընելով:

Մինչ նորագիւտ վաւերացիւններու համաձայն(*), Հայեր շատոնց ունէին Կ. Պոլսի մէջ եկեղեցի (ԺԱ դար) և կալսկոպոսութիւն մը կամ առաջնորդութիւն մը, այնպէս որ երբ Յաթիւն Կ. Պոլսի մօտաւ 1453ին, արդէն Հայոց առաջնորդական աթոռին վրայ էր Յովակիմ Կալսկոպոս, որ կրնար կանուխէն ծանօթած ըլլալ Յաթիւնին: Այս վերջին կէտը տարբեր խնդիր մըն է: Մեզ համար կարեւորը սա՛ է որ Յաթիւն Կ. Պոլսի Հայոց առաջնորդութիւնը կը բարձրացնէ պատրիարքութեան և անոր իրաւասութիւնը կ'ընդարձակէ Կ. Պոլսէն դուրս իր տիրապետած բոլոր երկիրներու Հայոց վրայ ալ, ճիշտ Տիեզերական պատրիարքութեան վայելած իրաւասութիւններով:

Իսկ անդին, Էջմիածնի մէջ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը, նշուակ է Պարսիկ չահերու և խաներու, ինչպէս նաև ուրիշ մօնր մօնր ձորապետներու ազատութեան, զօշաքաղութեան և հարստահարութեան: Այնպէս որ Էջմիածնի կաթողիկոսներ ստիպուած էին այս շարքին առաջը առնելու համար մէկէ աւելի աթոռակից կաթողիկոսներ ունենալ, որպէսզի կարենան հայ ժողովուրդին մէջ դրամ հաւաքել և կշտացնել բռնաւորներուն կոկորդը:

Պէտք է գիտել նաև որ հարստահարական և ստրկական այս վիճակը գրեթէ ընդհանուր էր ամէն կողմ ուր որ Հայ կար, ուր որ վանք կար, ուր որ քիչ շատ հարբատութիւն ունէին վանքեր և եկեղեցիներ, և այդ վիճակին մէջ է որ Հայ ժողովուրդը իր գոյութեան և հաւատքին պահպանութեան ու պաշտպանութեան խնդրով զբաղած էր, այդ կենսական խնդրով:

Այդ ժամանակներու մէջ Հայը գրկուած էր նոյն իսկ քաղաքացիական ամենէն

(*) Տէս Հանգէս Ամսօրեայ 1924, Թիւ Սեպտ.-Հոկտ. էջ 432-441, և Էնգըճ, Ցարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1926, էջ 290-195

տարրական իրաւունքներէն և ընկերային ազատութենէն: Իսլամներէն զանազանութեամբ համար իր հազուատին վրայ սե լաթի փերթ մը պիտի կրէր հայը, գերիշխան ժողովուրդին մոլեռանգութիւնը զրգոտող գոյներ պիտի չգտնուէին իր հազուատին կապեալներու քմահաճոյքէն կախուած շնորհ մըն էր որ կը տրուէր մասնաւորներու: Հայոց տունները մոլեռանգ հակակշիռ մը տակ էին, Հայը իր ուզածին պէս չէր կրնար չինել իր տունը, ատոր դռներն ու պատուհանները մասնաւոր արդիւքներու տակ տնուած էին, Հայոց եկեղեցիները քաղաքներու մէջ մեծ դժուարութեամբ կը շինուէին, և 90 օրերու նեղ շրջանի մը մէջ, գիշեր ցորեկ իրարու խառնելով. մզկիթներէն այսչափ կանգուն հետու պիտի ըլլային Հայոց սրբափայլերը և անոնցմէ բարձր պիտի չըլլային իրենց շինուածքով, կրօնական պաշտամունքները, եկեղեցւոյ կոշնակներն ու զանգակները ազատ չէին բաժին բռն իմաստով, և նոյն իսկ Հայուն ննջեցեալները արժանի չէին համարուեր հողի մէջ թաղուելու, այլ աղբիւսներու մէջ, և այլն և այլն:

Այս էր իրական կացութիւնը Հայ ժողովուրդին դեռ 17րդ դարու մէջ, և զարմանալու չէ երբ ասոնց վրայ աւելցնենք թէ Հայ աղջիկներ և մանչեր իբրեւ գերի կրնային ժողովուրդի բնապետներու ձեռքով և ո՛չ միայն գործածուիլ իրենց քմահաճոյքին, այլ նաեւ ծախուիլ հրապարակի վրայ^(*): Պատմականապէս շատ եղբայրական երեւոյթ մըն է նաեւ դիտել թէ այս ստորնացուցիչ քաղաքականութեան մէջ, բրանաւորներու առջև շնորհ գտած եկեղեցական և աշխարհական հայեր ալ կային, ինչպէս նաեւ փոքրիկ համայնքներ, որոնք իրենց խելքին, զբամին և ծառայութեան ուժով աղգեցիկ դիւրք կը վայելէին և ճշիշ ու սպասիչ հարստահարութիւնը մեղմացնելու և նոյն իսկ չէզոքացնելու չափ կրնային յառաջ երթալ զոնէ իրենց շրջնական բուն մէջ:

Պէտք է լաւ ուշադրութիւն ընել պատմական այս իրականութեան, ըմբռնելու համար Հայց. եկեղեցւոյ միծախ իր ամբողջութեան մէջ, իր ժողովրդով, իր կաթողիկոսներով, իր եպիսկոպոսներով և իր բոլոր հոգեւորականներով, և տեսնել թէ մեր աղգային պատմութեան մէջ կա՞յ ոնէ հիմ կամ կոռուան մը, բռնու համար որ Հայոց եկեղեցին աշխարհական պետութեան մը ձգտումներն ունեցած ըլլայ հումէականին պէս: Տակաւին չենք ուզեր խօսիլ Սիսի և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց վրայ, որոնք իրենց անշատ գոյութիւններով, նոյն իսկ Հայ նուիրապետութեան վարչական միութիւնը խախտած էին արդէն. բռն է նոյն իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը իր իշխանութեան լամ իրաւասութիւնը չէր կրնար տարածել վարչականօրէն Կիլիկիոյ և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց շրջանակներուն վրայ:

Հայց. եկեղեցւոյ վարչական գործին մէջ մէկէ աւելի կաթողիկոսական աթոռներու գոյութիւնը, որոնց վրայ աւելցած էր նաեւ Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը, ինքնին շատ պերճախօս երեւոյթ մըն է պատմականօրէն լուսարանելու համար Հայց. եկեղեցւոյ ոչ-պետականութիւնը:

Քաղաքական հարստահարութիւններու թափին տակ սակայն Հայոց կաթողիկոսներ, սկսելով Սահափառու Ե. Էն և իրեն աթոռակից Սերաստացի Միքայէլէն (1545-1576) մինչև Ներսէս Ե. Աշտարակեցի (1843-1857) զաղտնի և յայանի կերպով հետապնդելին Հայ ժողովուրդը տիրող հարստահարութենէն ազատագրելու ծրագիրը, հնարաւոր դատուած բոլոր միջոցներով: Ասիկա զուտ քաղաքական գործ մըն էր, և Հայց. եկեղեցին էր որ կեցած էր այդ շարժումին ետեւ ու գլուխը:

Այս՝, զուտ քաղաքական գործ մը, շարժում մը, — բայց Հայ ժողովուրդին ազատագրութեան ի նպաստ, և ո՛չ թէ եկեղեցապետութիւն մը ստեղծելու համար:

(*) Տե՛ս Հայց. եկեղեցին Հիւնդեհոյ դարու մ.ջ Բարդէն Եպս. Կիլիկեանի, տպ. Կ. Պոլիս 1912 էջ 73-74:

Եթէ «Հայոց Եկեղեցին ժողովրդական է» բացատրութիւնը իրական նշանակութիւն մը ունի, այն ալ ահա՛ այս շարժումին մէջ կրնայ բացատրուիլ և շեշտուիլ:

Հոս տեղը չէ՛ քննելու այդ քաղաքական շարժումին արուած ուղղութիւնները և ատենց ապարդիւն վախճանը: Այս յօդուածներու նպատակին համար բաւական է մատնանիշ ընել Հայոց Եկեղեցւոյն դերը և գործակցութիւնը Հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքին շարժումներուն մէջ:

Վերջացնենք այս յօդուածն ալ դիտել տալով թէ արեւմուտքի մէջ, Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ հայութիւնը հետզհետէ կազմակերպուեցաւ և վերջապէս այդ կազմակերպութիւնը ազգային եղաւ Օսմանեան պետութեան կողմէ արուած Սանմանադրութեան շնորհիւ. իսկ անդին՝ արեւմուտքի մէջ ալ հայութիւնը արդէն կազմակերպուած էր 19րդ դարուն սկիզբը, երբ Ռուս կայսրութիւնը տիրապետեց Կովկասի վրայ՝ վերջ տալով Վրաց և Պարսից իշխանութիւններուն, և էջմիածին, Հայց. Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան Մայր Աթոռը, ազատեցաւ գերութենէ և օժտուեցաւ Ռուս պետութեան կողմէն արուած «Պօլսէնիէ»ով կամ Բարձրագոյն Կարգադրութեամբ:

Հիմայ մեզի կը մնայ քննել 1836ին արուած «Պօլսէնիէ»ով գործող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան և 1862ին Թիւրքիոյ Հայոց արուած Սահմանադրութեամբ գործող Պատրիարքութեան մը վարչական ուղղութիւնները, և ցոյց տալ թէ ո՛րչափ հակապատմական սխալ մըն է «Պետրեան և Եկեղեցւոյ բաժանում» ըսուած բանածին անիմաստ կիրարկումը Հայց. Եկեղեցւոյ մասին:

Լ Ե Ր Ո Վ Պ Ե Ս

Մամանեցոյն իր տեսով, աղամանդեայ աշխարհով,
Սիւնասանին մեջ, անգութ վերջադարձի մ'արեան դիմ,
Հնրովիադա, նուագներու ըզըզիամսին անձնասուր,
Կը վիսվիսի, միակերպ, ծածանումով օձածնա:

Վրսակաշող մանեակներն, արծաթաձող, կը շաշեն:
Ասիական խունկերով խրոկուած օղին մեջ արբշիտ՝
Գոնարներու խեղճ առնող պրսպանսն ունի իր յօղիկն.
Տեսիք ի՛նչպիս կը բացոյնի զաշնամածուկ իր շրարներն:

Ու՛ արամ կ'ըզգայ, սարսուռով մ'ոսկի միսին մեջ մնոս,
Թե ի՛նչպիս իժը Տոխիին կը փաքրրի իր մեջքին.
Ու, հրեղում մեջտեղի ծեր ձեռքերը ձրգեկով,

Կուշ բերանով մ'որ սքիտր պիտի մընայ ա՛լ ընդմիշ,
Մինչ Գովհաննես Մըկրտչի գլուխը կ'իյնայ հոն գետին,
Ինք կ'ընպի յորդ ծիծերու ծաշն եռացող սպածոյժն,

Եւ մեծ ու շեղ աշխու զայրազնող ահ ու սարսափն:

Թրգմ. Թ. Ե. Կ.

ALBERT SAMAIN

